

Boje Katzenelson

Psykologisk Institut, Aarhus Universitet

Determineret indeterminisme

Bertelsens centrale ærinde er at forene determinisme og indeterminisme, det sidste kaldet libertarianisme (ikke at forveksle med liberalisme skønt det begreb har sneget sig ind et enkelt sted).

Han opridsrer en hård og en blød eller ekstrem og moderat udgave af de to positioner, og det er de moderate versioner han vil forene. Naturligt nok, for de ekstreme kan næppe komme på talefod.

Foreningen foregår v.h.j.a. en hierarkisk flerplansmodel af psyken, hvor de deterministisk betonedede teorier angår de nedre lag i psyken og de indeterministisk betonedede teorier de øvre, idet lagene "organiserer" hinanden henholdsvis nedefra og op og oppefra og ned.

Bertelsen søger foreningen mere gennem psykologiske betragtninger end filosofiske, og det er klogt thi filosofisk kan hver af positionerne (hvad enten der er to eller fire eller flere) forsvares fuldt ud uanfægtet af realitetserfaringens oplysninger.

Mangt og meget kunne kommenteres i Bertelsens artikel, men på den tilmålte plads vil jeg holde mig til eet tema: Lykkes foreningen? Et stykke vej, vil jeg mene. Men vigtigere end resultatet er, at Bertelsens vej for mig at se den eneste farbare i dette projekt.

Evolution. Hvis friheden findes, hvad jeg tror, må den selvfølgelig være relativ, den må have grader. Selv Sartre var ikke fri til hvad som helst. Fx kunne han ikke flyve. Dvs. det kunne han alligevel, nemlig i flyvemaskine. Det kunne hans oldefader ikke. Endvidere kunne Sartre sige, hvad han ville, herunder for mig at se uoverlagte ting om frihed. Det var der en del mennesker på jord, som ikke kunne, og det er der stadig. Endelig er det formentlig sådan, at engang kunne ingen mennesker sige om frihed, hvad de ville, fordi de ikke ville. De havde intet begreb om, hvilken størrelse det var, og mennesker taler mestendels om det, de kan få øje på og som ligger dem på sinde. Hvad øjet ikke ser, det hjertet ej begærer og fornuften derfor ej heller disputerer.

Disse eksempler viser, at friheden og dens grader har med kulturelle og samfundsmæssige vilkår at gøre. Lad os kalde det spørgsmålet om social frihed, friheden som et problem mennesker beskæftiger sig med eller ikke gør. (Frihedens fysiske og biologiske betingelser, trods alt kunne Sartre ikke flyve som en fugl, er ikke til drøftelse her).

Men hvis den sociale frihed findes, begrænset af disse og hinc livsvilkår, må den have en psykisk pendant. Den må have et forudsætningsgrundlag i en kognitiv kapacitet af en slags, også selv om der ikke er knyttet bevidste træk til kapaciteten. Øjet kan jo heller ikke se sig selv se, endsige tale om det, men

ser gør øjet ikke des mindre og kan ikke andet. Lad os kalde det spørgsmålet om kognitiv frihed.

Det er selvfølgelig en påstand, og det får den blive. Står den imidlertid til troende vil det i så fald sige, at friheden er et artsspecifikt mentalt udstyr, der udfoldes under varierende kulturelle og samfundsmæssige omstændigheder (også hvor og når friheden ikke er et italesat problem). Det vil da atter sige, at friheden er et evolutionsprodukt. Øjet er et evolutionært udviklet biologisk organ, ligesom tommeltotten. Øjets se-kunnen er et hertil evolutionært udviklet psykisk organ (som vi kalder visuel perception, tommeltottens kalder vi taktil perception). På samme vis er friheden et evolutionært udviklet psykisk organ (som vi måske kan kalde mulighedsperception), uanset at vi ikke har megen præcis ide om hvilket biologisk organ det er knyttet til (men et sted i hjernens frontallapper er det vel).

Det er også en påstand, og også den får stå.

Kan man gøre sig rimeligt fornuftige tanker om, hvordan frihedsorganets evolution er gået for sig? Det er svært, men det mener jeg nok man kan, og at fx Holzkamp-Osterkamp (1975 I: 229-255) har gjort det. Det kan jeg dog ikke gennemgå her.

Frihed og nødvendighed. Menneskets kognition rummer bl.a. evne til erkendelse af naturlovene, herunder lovene for menneskets egen natur. Dyret er stedt i naturens love, medens mennesket ved sin bevidste erkendelse af dem tillige står i forhold til dem, dvs. formår at forholde sig til dem. Mennesket står over for og i forhold til naturlovene som en erkender og manipulator af dem (Holzkamp-Osterkamp 1975 I: 252), og det er frihed.

Det betyder imidlertid ikke, at mennesket befinder sig uden for naturens love, eller at naturen kun er uden for mennesket og ikke også inden i det. Det betyder blot, at mennesket er afhængig af naturen på en anden måde end dyret. Som Engels (1883: 453) siger erindrer hvert skridt os om, at vi aldeles ikke behersker naturen som en erobrer behersker et fremmed folkeslag (et spørgsmål om social frihed), men at vi tværtimod med kød og blod og hjerne tilhører naturen. Vort fortrin frem for alle andre skabninger består blot i at kunne erkende naturens love og anvende dem korrekt, hvilket vil sige i overensstemmelse med deres lovmæssighed.

Med sin bevidst viljede realitetskontrol er mennesket ikke længer blindt udleveret naturlovene. Mennesket har vundet en frihed over både den ydre og den indre natur. Friheden afskaffer imidlertid ikke den nødvendighed, hvormed naturlovene bestemmer menneskets ydre og indre liv i

overensstemmelse med sig selv og ikke med hvad mennesker måtte ønske sig. For i friheden gemmer sig en ny nødvendighed sammenlignet med andre skabninger, den nemlig at mennesket ikke kun kan, men tillige skal, erkende og anvende naturens love korrekt, sandt om man vil, hvis det skal kunne opretholde sit liv som både individ og art (Holzkamp-Osterkamp 1975 I: 253). Vi kan ikke tillade os at tage fejl, i det lange løb.

Medens dyret bare udlever naturlovene, består menneskets frihed derfor primært af den indsigt i nødvendigheden, som atter Engels (1878: 106) har karakteriseret i en kendt passage: "Friheden ligger ikke i en drømmerisk uafhængighed af naturlovene, men i erkendelsen af disse love og i de dermed givne muligheder for planmæssigt at lade dem virke til bestemte formål. Det gælder både med hensyn til den ydre naturs love og med hensyn til dem, som regulerer menneskets legemlige og åndelig tilværelse. Disse to klasser af love kan vi ikke skille fra hinanden i virkeligheden, højst i vor forestilling. Viljens frihed består derfor kun i evnen til at træffe afgørelser med sagkundskab. Jo mere fri et menneskes dom således er om et givet spørgsmål, med desto større *nødvendighed* bliver denne doms indhold bestemt; medens den på ukendskab hvilende usikkerhed, der tilsyneladende vælger vilkårligt mellem mange forskellige og modstridende beslutningsmuligheder, netop derved beviser sin uafhængighed, sin beherskethed af de genstande den skulle beherske".

For så vidt har Sartres eksistentialisme ret i, at mennesket er "dømt" til frihed. Men vel at mærke forstået på den måde at friheden er et evolutionært givet vilkår, hvilket er en anden slags frihed end hans, nemlig en frihed der er lige så lovbestemt som andre medfødte artsspecifikke kapaciteter. Ved friheden træder mennesket rigtig nok ud fra og i forhold til sin natur, hvilket ordet "eks-istens" betyder, men træder ikke ud af den.

Frihed (kognitiv frihed) beror derfor ikke på en beslutning eller fri viljesakt. Vi kan lige så lidt vælge eller beslutte vor frihed som vi kan vælge eller beslutte andre medfødte kapaciteter. Friheden består ikke i en evne til at sætte sig op mod virkeligheden. Vore artsspecifikke kapaciteter har styreeffekt overfor viljen, ikke omvendt. Mennesket kan ikke ville sin vilje, den er bestemt af vore kapaciteter (Bjerre 1968: 204), herunder frihedskapaciteten. Valget er allerede truffet så sære vi trækker vejret, som måske Merleau-Ponty kunne finde på at sige (jf. også Katzenelson 1996). Det er vore programmeringer, der styrer os, ikke os der styrer vore programmeringer. Friheden består derimod i at bringe vor rationalitet i overensstemmelse med de medfødte styreprogrammer, således at vi i stadig stigende grad formår at retningsdirigere vore motiver og valg i forhold til programmernes kapaciteter (Bjerre 1968.: 207).

Det kunne man kalde et determineret frihedsbegreb, og det er ingen selvmodsigelse (ibid.). Kun når vore handlinger er determineret i overensstemmelse med vor natur er de sande, og sandheden kan lige så lidt besluttes som friheden. Kun gennem sådan sandhed kan vi avancere mod social frihed forstået som et begrænset råderum for muligheden af at påvirke nødvendigheden. Friheden er ikke en drømmerisk uafhængighed af lovene for den ydre og indre natur, som Engels sagde, thi som indre natur er friheden selv lovbestemt.

Sligt æterisk drømmeri har gennem et par årtusinder forledt Vestens intellekt til den åndeliggørelse af kød og blod, der i forskellige skikkelser fortsat huserer som humanistiske og politiske illusioner.

Forsoningen? Bertelsen lykkes med foreningen af determinisme og indeterminisme et stykke vej. Og som nævnt er hans vej den eneste farbare. Bertelsen stiller m.a.o. spørgsmålet på den rigtige måde. Højere ambition bør ingen forsker have. Men hans eksistentiale gemyt løber af med ham og leder ham efter min formening trods alt ud på hans vejs kendte afvej.

Det drejer sig altså om organisering nedefra og op og oppefra og ned i psykens lag. De nedre lag karakteriseres som funktionelt-konstitutive og har med det lovbestemt givne eller nødvendigheden at gøre, de øvre som frit villet skaben (o.lign. formuleringer) der har med det nye at gøre.

Bertelsen erkender selvfølgelig den ene betydning af frihed, nemlig som indsigt i den nødvendighed der udgøres af de nedre lags organisering oppefra. Den anden betydning oppefra og nedefter er hos Bertelsen frihed som skaben af det nye i tilværelsen i overensstemmelse med principper og forbilleder, der ikke følger af de funktionelt-konstitutive lovmæssigheder. Det er, som altid, her vejen forvilder sig.

Ifølge foranstående findes der nemlig intet i det menneskelige sjæleliv, heller ikke frihed, som ikke i det mindste også er funktionelt-konstitutivt. Derfor består friheden ikke i at skabe noget nyt, for det lader sig ikke gøre, der findes kun det skabte og intet nyt under solen. Friheden består blot i muligheden af at forme det skabte i en ændret skikkelse. Frihed er udvidelse af mulighedens grænser overfor nødvendigheden, men ikke overskridelse af nødvendigheden. Kun således forsones friheden og nødvendigheden. Overskridelse af nødvendigheden lader sig ikke gøre, nødvendigvis.

Sådan kan frihedsbegrebet endda forstås hos eksistentialismens fader Søren Kierkegaard (jf. Katzenelson 1997), nemlig som sindets *rokeringer* på komponenterne af nødvendighedens rige i *retning af* åndens rige, men ikke overskridende nødvendighedens rige. Det sidste kan tanken, men ikke virkeligheden, og en tanke, der ikke kan virkeliggøres, er phantastisk, hvor skøn og vederqvægende den end måtte lokke. Den forbliver i fantasiens rige, også et herligt både epistemisk og æstetisk fortrin vi har for dyrene, men dog kun en fantasi.

Som om det ikke var nok at holde hus med, rokeringerne. End ikke Kierkegaards mægtige tanke magtede det tålsomt i eksistensen, kan vi formode.

Referencer.

- Bjerre, P. (1968) *Menneskets natur: Erkendelsespsykologi*. København.
- Engels, F. (1978) *Anti-Dühring*. MEW, Bd. 20, pp. 5-303. Berlin, 1920.
- Engels, F. (1883) *Dialektik der Natur*. MEW, Bd. 20, pp. 307-604. Berlin, 1920.

Holzamp-Osterkamp, U. (1975) *Grundlagen der psychologischen Motivationsforschung* 1-2. Frankfurt/M.

Katzenelson, B. (1996) Handling og adfærd. *Bulletin fra Forum for Antropologisk Psykologi*, 1, 2-27.

Katzenelson, B. (1997) Sindets besindelse: Selvet som selvforholdet hos Søren Kierkegaard. I: P. Bertelsen, L. Hem & J. Mammen (Eds.) *Erkendelse, stræben, følelse: Ti bidrag til almenpsykologien*, pp. 177 – 197. Aarhus.